

**МІНІСТЕРСТВО АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ
ТА ПРОДОВОЛЬСТВА УКРАЇНИ**

ОДЕСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ АГРАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

**АГРОБІЗНЕС: ПРОБЛЕМИ,
СУЧАСНИЙ СТАН
ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ**

Колективна монографія

За редакцією

***кандидата економічних наук, доцента Я. В. Сухія,
кандидата економічних наук В. С. Ніценка***

Одеса – 2011

<http://finance.mnau.edu.ua>

Друкується за рішенням вченої ради Одеського державного аграрного університету (протокол № 9 від 26 травня 2011 року)

Рецензенти:

Топіха І. Н., д.е.н., професор, завідувач кафедри економіки сільського господарства Миколаївського державного аграрного університету

Хаджирадєва С. К., д-р наук держ. упр., професор кафедри менеджменту Міжнародного гуманітарного університету

*За редакцією кандидата економічних наук, доцента Я. В. Сухія,
кандидата економічних наук В. С. Ніценка*

Авторський колектив:

О. О. Артеменко, І. В. Барішевська, Л. А. Бахчиванжи, Р. І. Вішліна, В. І. Гавриш, О. М. Галицький, Л. П. Гінгін, Є. В. Голубков, А. Є. Данкевич, Ю. І. Данько, В. Г. Дога, О. В. Євтушок, В. М. Жмайлов, Г. Є. Жуйков, Н. С. Завієна, С. О. Заїка, О. В. Захарченко, А. М. Зелінська, О. Ю. Кіпрєєва, М. А. Коваленко, В. Г. Кожемякіна, А. С. Кравченко, О. О. Красноруцький, О. О. Криницька, Є. Д. Крушкін, Л. В. Лопотан, О. В. Макарюк, В. С. Ніценка, О. В. Обнявко, О. В. Орленко, П. В. Петров, В. В. Попович, Ю. М. Сафонов, Н. М. Сіренко, О. В. Скидан, Н. І. Степаненко, Я. В. Сухій, С. Г. Турчина, О. Ю. Цуканов, Т. В. Швець, О. А. Шуст, О. М. Яценко

А 26 **Агробізнес: проблеми, сучасний стан та перспективи розвитку.** Колективна монографія / [О. О. Артеменко, І. В. Барішевська, Л. А. Бахчиванжи та ін.]; за ред. Я. В. Сухія, В. С. Ніценка. – Одеса: СВД М.П. Черкасов, 2011. – 316 с.

ISBN 978-617-590-009-3

У виданні наводяться результати досліджень, стосовно проблем розвитку агробізнесу в Україні, оцінка та сучасний стан господарювання підприємств аграрного сектору економіки та шляхи підвищення ефективності функціонування їх в ринкових умовах.

ББК 65.9 (21)

ISBN 978-617-590-009-3

© Одеський державний аграрний університет, 2011
© Сухій Я.В., Ніценка В.С. та ін., 2011

ЗМІСТ

ВСТУП (<i>Я.В. Сухій, В.С. Ніценко</i>)	5
РОЗДІЛ 1. ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ПІДПРИЄМНИЦТВА В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ	7
1.1. Економічний механізм ефективного функціонування ресурсного потенціалу в аграрному секторі (<i>Я.В. Сухій, В.С. Ніценко, О.В. Захарченко, О.В. Макарюк</i>)	7
1.2. Організаційно-економічний механізм техніко-технологічного забезпечення сільськогосподарських підприємств галузі рослинництва (<i>О.О. Артеменко</i>)	13
1.3. Організаційно-економічний механізм ефективного функціонування галузі птахівництва (<i>Л.В. Лопотан</i>)	25
1.4. Соціально-економічні засади трансформування особистих селянських господарств в підприємницькі структури аграрного сектору економіки (<i>О.А. Шуст</i>)	32
1.5. Маркетингова діяльність сільськогосподарських підприємств: організаційно-економічні засади розвитку (<i>В.М. Жмайлов, Ю.І. Данько</i>)	43
1.6. Розробка і реалізація моделі страхування «виробник-бал бонітету-страховик» (<i>О.Ю. Кіпреева</i>)	54
1.7. Методика визначення основних параметрів інноваційно-інвестиційних проектів з виробництва біопалива (<i>В.І. Гавриш</i>)	65
1.8. Інноваційний розвиток аграрного сектора економіки (<i>Н.М. Сіренко, І.В. Барішевська</i>)	83
1.9. Інноваційна складова економічного розвитку та підвищення конкурентоспроможності агропромислового виробництва (<i>С.Г. Турчіна</i>)	117
1.10. Проблеми розвитку та інвестування АПК Одеської області (<i>Є.В. Голубков</i>)	127
1.11. Особливості формування та розподілу прибутку на підприємствах (<i>В.Г. Кожем'якіна, О.А. Криницька, О.М. Галицький</i>)	136
1.12. Система дистанційного навчання університету (<i>Є.Д. Крушкін, В.С. Ніценко</i>)	140

РОЗДІЛ 2. ОЦІНКА ТА СУЧАСНИЙ СТАН ФУНКЦІОНУВАННЯ АГРАРНИХ ФОРМУВАНЬ В РИНКОВИХ УМОВАХ	149
2.1. Формування та ефективність функціонування інтегрованих структур у сільському господарстві (А.Є. Данкевич)	149
2.2. Сучасні тенденції розвитку біоенергетичного сектора агросфери (А.М. Зелінська)	159
2.3. Аналіз та оцінка розвитку виробництва насіння ріпаку в Україні (С.О. Зайка)	166
2.4. Економічне обґрунтування та народногосподарське значення відродження галузі бавовництва в Україні (Г.Є. Жуйков, О.В. Орленко)	172
2.5. Тенденції розвитку систем розподілу сільськогосподарської продукції на внутрішньому ринку (О.О. Красноручкий)	178
2.6. Оцінка та економічна ефективність використання виробничих запасів сільськогосподарських підприємств (О.Ю. Цуканов, О.В. Обнявко)	189
2.7. Фінансовий стан та його вплив на конкурентоспроможність аграрних підприємств (В.Г. Дога, Л.А. Бахчиванжи, О.В. Євтушок)	198
2.8. Оцінка ефективності виробництва винограду в СВК «Кубей» Болградського району Одеської області (В.В. Попович, Я.В. Сухій, Л.П. Гінгін)	207
2.9. Агробізнес в одеській області: проблеми і перспективи розвитку (П.В. Петров, Р.І. Вішліна)	217
РОЗДІЛ 3. ПЕРСПЕКТИВИ ЗРОСТАННЯ АГРАРНОГО ВИРОБНИЦТВА	222
3.1. Соціально-економічна складова активізації участі виробників продукції бджільництва в агробізнесі (О.М. Яценко)	222
3.2. Роль державних інституцій у відродженні і розвитку льонарства в Україні (М.А. Коваленко, Ю.М. Сафонов, Н.С. Завізна)	233
3.3. Розвиток довгострокового кредитування аграрного сектора економіки України (А.С. Кравченко)	252
3.4. Стратегічні засади формування та розвитку обслуговуючих підприємств північно-західного регіону України (Н.І. Степаненко, О.В. Скидан, Т.В. Швець, В.С. Ніценко)	263
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	301

1.8. ІННОВАЦІЙНИЙ РОЗВИТОК АГРАРНОГО СЕКТОРА ЕКОНОМІКИ

Згідно із діалектичними підходами, соціально-економічна система як будь-який об'єкт має внутрішньо притаманну їй здатність до розвитку. Закладаючи в основу положення, що система тим більш стійка, чим має вищий рівень нестійкості, тобто чим більш рухлива, В.А. Босенко, досліджуючи загальну теорію розвитку, відзначає, що розвиток знаходить в практичній діяльності не лише свій найбільш повний вираз як загальний принцип, але й «...буквально «живе» в суб'єктивній, революційній,

перетворюючий, суспільний, промисловий, націлений на задоволення потреб суспільства творчій діяльності»⁷⁴.

Використовуючи узгоджені з теорією систем методологічні підходи, при дослідженні сутності соціально-економічної системи в основу даного поняття нами було закладено наступні принципні вимоги:

- 1) цільова спрямованість – головний системоутворюючий критерій;
- 2) цілісність як основа виділення підсистем та їх складових елементів;
- 3) функціональна взаємодія складових елементів з орієнтацією на досягнення мети згідно з цільовою спрямованістю системи;
- 4) синергетичний ефект від взаємодії елементів системи;
- 5) оцінка системи на основі інтегрального показника, який включає екологічні і соціально-економічні критерії.

Виходячи з означених вимог, під соціально-економічною системою ми розуміємо цілісну сукупність взаємопов'язаних і взаємодіючих соціальних та економічних інститутів і відносин, зорієнтованих на створення синергетичного ефекту та збалансування єдності інтересів в процесі забезпечення динамічного розвитку суспільства через його інтелектуалізацію та вдосконалення процесів виробництва, розподілу, обміну і споживання ресурсів, товарів, послуг.

При цьому в якості базової основи розробки теорії і методології оцінки рівня соціально-економічного розвитку нами обрано поділ соціально-економічних систем на ієрархічні рівні, що надає можливість об'єктивної оцінити стан розвитку останніх в діалектичній єдності суспільства, регіону та підприємств.

Таким чином, розвиток як незворотна, направлена, закономірна зміна всіх видів матерії й свідомості може розглядатися з позицій:

- 1) об'єктивної категорії діалектичного процесу руху матерії;
- 2) філософської категорії;
- 3) соціально-економічної категорії;
- 4) системного підходу до проведення змін в усіх підсистемах, спрямованих на забезпечення синергетичного ефекту в процесі руху соціально-економічних систем.

Людство на протязі свого існування постійно цікавилось питаннями минулого, теперішнього та майбутнього, існуванням взаємозв'язків між ними і виділенням закономірностей, які б давали змогу передбачувати майбутнє. Починаючи із античності, з'являються теорії історії, за допомогою яких намагалися виділити і пояснити закони суспільного розвитку. Але ранні теорії не зупинялися на змісті поняття розвитку і, як виділив В.Л. Іноземцев⁷⁵, заперечували прогресивний характер розвитку соціуму, не могли природнім чином включити в себе поняття соціального

⁷⁴ Босенко В.А. Всеобщая теория развития / В.А. Босенко. – К., 2001. – 470 с.

⁷⁵ Иноземцев В.Л. За пределами экономического общества: [научное издание] / В.Л. Иноземцев. – М.: Academia; Наука, 1998. – 640с.

прогресу або ж аналізували його еволюцію з точки зору зовнішніх по відношенню до суспільства факторів.

На думку В.А. Босенка, людство до XIX ст. не знало про існування розвитку взагалі, хоч і мало справу з природними явищами, які знаходилися в стані розвитку⁷⁶. Вчення про розвиток почало широко формуватися із відродженням законів діалектики І. Кантом та розвитком Г. Гегелем на об'єктивно-діалектичній основі вчення про закони та категорії діалектики. Саме Г. Гегель зробив висновок, що розвиток не відбувається по замкнутому колу, а здійснюється поступово від нижчих до вищих форм, супроводжуючись переходом кількісних змін в якісні, і джерелом розвитку є протиріччя⁷⁷.

У філософсько-економічній літературі теоретико-методологічні підходи щодо розкриття сутності та механізмів розвитку не повною мірою враховують вимоги системно-комплексного характеру. Процес переходу кількісного в якісне, тобто процес розвитку, характеризується синтезом, який охоплює максимально можливе коло різнорідних об'єктів в результаті продовження руху в процесі кругообігу. При цьому важливо забезпечити системно-комплексну збалансованість усіх елементів на різних рівнях ієрархії в процесі розвитку, що дасть можливість забезпечити синергетичний ефект від розвитку відповідних систем. В процесі якісного перетворення відбувається оголення загальних зв'язків протилежностей, які перетворюються, і включення їх в новий синтез новоутворення, що робить останнє більш розвинутим. Неминучість, безкінечність та невичерпність даного процесу у виявленні і вирішенні протилежностей лежить в основі тенденції до неминучого безкінечного сходження⁷⁸.

Заперечним є положення О.Б. Наумова⁷⁹, яким ототожнюється в процесі розвитку стадія змін із регресом, адже регрес – це внутрішній зміст прогресу, який, в свою чергу, є «найважливішим варіантом розвитку»⁸⁰. Згідно з Ф. Енгельсом, прогрес в розвитку «... є, разом з тим, і регресом, так як він закріплює односторонній розвиток і виключає можливість розвитку в багатьох інших напрямках»⁸¹.

Загальну ідею розвитку світу було сформовано марксизмом через принцип руху матерії як засобу її існування в сукупності з принципом взаємозв'язку. К. Маркс і Ф. Енгельс в своїх роботах розкрили діалектико-матеріалістичний характер розвитку суспільства і, таким чином,

⁷⁶ Босенко В.А. Всеобщая теория развития / В.А. Босенко. – К., 2001. – 470 с.

⁷⁷ Гегель Г.В.Ф. Наука логики / Г.В.Ф. Гегель. – СПб : Наука, 1997. – 800 с.

⁷⁸ Босенко В.А. Всеобщая теория развития / В.А. Босенко. – Киев, 2001. – 470 с.

⁷⁹ Наумов О.Б. Развитие текстильной промышленности та її сировинної бази / О.Б. Наумов. – Херсон: Олди-плюс, 2004. – 396 с.

⁸⁰ Руткевич М.Н. Диалектика прогрессивного развития (Материалы к совещанию по современным проблемам материалистической диалектики) / М.Н. Руткевич. – М., 1965. – 28 с.

⁸¹ Энгельс Ф. Диалектика природы / Ф. Энгельс. – М.: Госполитиздат, 1952. – 328 с.

сформували сутність діалектичного принципу розвитку, зазначивши, що діалектика «... найбільш всебічне, багате змістом та глибоке вчення про розвиток»⁸².

Послідовником марксизму В.І. Леніном виділено іманентні діалектичні риси як більш змістовного вчення про розвиток:

- розвиток, ніби повторюючи вже пройдені рівні, але повторюючи їх інакше, на більш високій основі («заперечення заперечення»), розвиток, так би мовити, по спіралі, а не по прямій лінії;

- розвиток стрибкоподібний, катастрофічний, революційний;

- «перериви поступовості»;

- взаємозалежність і найтісніший зв'язок всіх сторін кожного явища (причому історія відкриває все нові і нові сторони), зв'язок, що дає єдиний, закономірний світовий процес розвитку⁸³.

Стрімкий розвиток капіталізму в кінці XVIII ст. призвів до того, що соціальні процеси почали розглядатися не лише з духовно-моральних позицій, а із врахуванням економічної доцільності, можливості та наслідків. Виникнення власності, нерівності й розподілу праці забезпечили, як наголошували А.-Р.Ж. Тюрго та А. Сміт⁸⁴, економічний прогрес. А тому закономірним стало подальше дослідження механізмів та джерел економічного розвитку, як частини розвитку суспільства. Але така форма розвитку економічних відносин сприяла прогресу лише в певний період функціонування соціально-економічної системи, оскільки досягнення цілей розвитку було пов'язане із забезпеченням інтересів лише пануючого класу в розширеному суспільстві. Крім того, теоретико-методологічні підходи щодо дослідження соціально-економічного розвитку не носили системно-комплексного характеру, що підтверджується і науковою позицією К. Маркса.

Будь-якій формі існування матерії притаманна особливість намагатися перейти в якісно нову форму, незважаючи на стадію розвитку, в якій вона знаходиться в даний момент часу. Такі переходи, трансформація форм в інші відбувається через пошук протилежностей, встановлення їх взаємозв'язків з подальшим вирішенням боротьби протилежностей, що одночасно призводить до початку формування нових зв'язків в системі та поза нею. Економічна система містить елементи, які за своєю суттю знаходяться в постійній боротьбі та єдності – праця, земля, капітал, – а отже, генерують в середовищі умови для розвитку, які поглиблюються протиріччями між незбалансованими економічними інтересами.

⁸² Энгельс Ф. Людвиг Фейербах и конец классической немецкой философии: С приложением: К. Маркс «Тезисы о Фейербахе» / Ф. Энгельс. – М.: Политиздат, 1981. – 70 с.

⁸³ Ленин В.И. Карл Маркс / В.И. Ленин // Полное собрание сочинений / Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС / В.И. Ленин. – [5-е изд.]. – М.: Политиздат, 1977. – Т. 26. – С. 43-93.

⁸⁴ Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов / А. Смит; [пер. с англ. В.С. Афанасьева]. – М.: Эксмо, 2007. – 957с.

Звертаємо увагу на притаманність переходу від одного якісного стану в інший, вищий, лише еволюційному розвитку соціально-економічних систем та революційному з обґрунтованою системою цілей. Однією із причин, по якій домарксистський матеріалізм не знав розвитку, В.А. Босенко виділяє «...нерозуміння сутності та місця *революційної* практичної діяльності. В сфері предметної цілепокладаючої діяльності і суспільних відносин, в кінцевому рахунку, відбувається *розвиток руху в розвитку*»⁸⁵. Таким чином, об'єктивними критеріями еволюційного розвитку соціально-економічної системи є:

- 1) удосконалення, диференціація і інтеграція елементів системи;
- 2) ускладнення зв'язків всередині системи та ускладнення відносин між системами;
- 3) збільшення інформаційної ємкості системи;
- 4) розширення діапазону реальних можливостей подальшого розвитку;
- 5) нарощування темпів прогресивного розвитку системи;
- 6) наявний та оптимально можливий потенціал системи, особливо інтелектуальний;
- 7) глобальні інтеграційні процеси як фактори потенційних можливостей розвитку;
- 8) ускладнення взаємодії соціальних систем, економіки та природи;
- 9) зміна цільової спрямованості розвитку соціально-економічних систем та збалансованість кругообігу згідно із законами розвитку суспільства, економіки й природи.

Слід також враховувати, що цільова спрямованість процесу розвитку соціально-економічної системи не є однозначною і залежить від прогресивного розвитку відносин в системі: земельних, соціально-трудових, владних, відносин власності, суб'єктно-об'єктних, суб'єктно-суб'єктних та інших. Рівень їх розвитку визначає рівень і повноту забезпечення єдності інтересів в системі діяльності.

Таким чином, процес зміни якості цільової спрямованості розвитку може мати корисний, некорисний і шкідливий напрям. Це зумовлює потребу розглядати якісну зміну елементів системи і самої системи в контексті з цільовою спрямованістю процесів розвитку, виходячи з рівня досягнення цілей згідно з кількісно-якісними параметрами екологічних, соціальних, економічних індикаторів розвитку.

Теорія економічного розвитку довгий час в більшості економічних шкіл ототожнювалася з теорією економічного зростання, якому надавалася перевага. Внаслідок таких неоднозначних підходів результати наукового аналізу в деякій мірі зазнали спотворення. Очевидність та логічність розмежування кількісних і якісних ознак в економічних процесах

⁸⁵ Босенко В.А. Всеобщая теория развития / В.А. Босенко. – К., 2001. – 470 с.

призводить до необхідності чіткого визначення понять «економічний розвиток» і «економічне зростання». Такий висновок почав викристалізовуватися ще в першій чверті ХХ століття. А. Пезенти зазначав, що розвиток не є синонімом кількісного зростання, він включає і якісні зміни, які породжуються зв'язками між різними явищами⁸⁶.

На нашу думку, процес розвитку можливий лише в системі, зростання ж може бути притаманним і несистемним явищем. Це пояснюється наявністю в системі відповідних формуютьовуючих взаємозв'язків елементів, за допомогою яких формується нова якість, що є основною характеристикою розвитку. Можна погодитися із напрямом пояснення понятійної і частково змістовної наукової невизначеності в даних категоріях, запропонованої Б. Селігменом, який стверджує, що економічне зростання є досить складним явищем, зазначає: «...теорія економічного зростання має брати до уваги природні ресурси, політичні інститути, законодавство, а також безліч психологічних і соціальних факторів. Розробка всеохоплюючої теорії видається майже нездійсненним завданням»⁸⁷. Але більш логічним є зазначені аргументи приводити стосовно теорії економічного розвитку, яка за своєю суттю більш широка і включає економічне зростання.

Однозначність вчених стосовно змістовних відмінностей дефініцій економічного зростання і економічний розвиток доводить неможливість їх апроксимації. Російські вчені В.І. Данилов-Данильян і К.С. Лосев вказують на істотну різницю, а саме «...зростання означає збільшення розмірів за допомогою асиміляцій і нарощування матеріалу, а розвиток – розширення і реалізацію потенційних можливостей, щоб стати досконаліше; зростати значить збільшуватися кількісно, а розвиватися – покращуватися якісно, ставати різноманітніше. Кількісне зростання і якісний розвиток підпорядковуються різним законам і дають різні результати»⁸⁸. В цілому тотожні думки і Р.М. Нуреева⁸⁹, А.С. Філіпенка⁹⁰, які розглядають зростання як іманентну складову економічного розвитку. Останній забезпечує кількісне нарощування ресурсного потенціалу суспільства та якісне вдосконалення базових елементів формуютьовуючих структур. Крім того, нами на основі узагальнення точок зору науковців було додатково виділено ряд методологічних підходів до розкриття сутності поняття «економічний розвиток»:

⁸⁶ Пезенти А. Очерки политической экономики капитализма: в 2 т. / А. Пезенти. – М.: Прогресс, 1976. – Т. 1. – 572 с.

⁸⁷ Селігмен Б. Основные течения современной экономической мысли / Б. Селігмен. – М.: Высшая школа, 1969. – 572 с.

⁸⁸ Данилов-Данильян В.И. Экологический вызов и устойчивое развитие / В.И. Данилов-Данильян, К.С. Лосев. – М.: Прогресс-традиция, 2000. – 416 с.

⁸⁹ Нуреев Р.М. Экономика развития: модели становления рыночной экономики / Р.М. Нуреев. – М.: ИНФРА-М, 2001. – 240 с.

⁹⁰ Філіпенко А.С. Глобальні реформи економічного розвитку. Історія і сучасність / А.С. Філіпенко. – К.: Знання, 2007. – 670 с.

1. Через процес накопичення і реалізації потенціалу економіки.
2. Через цільову спрямованість економіки та механізми її досягнення.
3. Через зміну рівноваги, викликану стрибкоподібністю кругообігу.
4. Через зміну організаційної будови капіталу.
5. Через зміну кількісних і якісних параметрів ретроспективного характеру.
6. Через реалізацію системи вимог згідно з «принципом безперервності Візера», відповідно до якого кожен наступний момент змін узгоджений з попереднім станом системи.
7. Через ретроспективну зміну середовища та характеру взаємозв'язків в ньому.
8. Через виконання економікою своїх функцій, узгоджених із законами розвитку природи, суспільства та економіки.
9. Через суб'єктів ініціації: саморозвиток або централізований підхід до розробки концепції розвитку.

Класифікація теорій і шкіл економічного розвитку має декілька підходів, зокрема, Р. Нуреев та Ю. Латов виділяють кейнсіанські, ліворадикальні, неокласичні, інституціональні теорії економічного розвитку⁹¹. Більш розгалуженою є класифікація, згідно з якою виділяється класична політична економія, марксистська політична економія, історична школа, маржиналізм, неокласична економічна теорія, кейнсіанство, інституціоналізм та інші течії⁹².

Найбільш детально до дослідження та пояснення виникнення і протікання процесу розвитку підійшов Й. Шумпетер. Можна вважати, що всі попередні напрацювання економічної теорії з даного питання були лише необхідним фундаментом, щоб створити архітектонічну за своєю будовою теорію розвитку. Й. Шумпетер під розвитком розумів «...лише такі зміни господарського кругообігу, які економіка сама породжує, тобто лише випадкові зміни «представленого самого собі» народного господарства, рух якого не зумовлюється зовнішніми імпульсами»⁹³. Повна відсутність процесу розвитку пов'язується ним, але не визнається, а лише констатується, як противага попередньому твердженню, виключно із пристосуванням господарського кругообігу до показників зовнішнього середовища. Тобто статичний стан кругообігу передбачає постійне і незмінне тяжіння економіки до рівноваги, яка лише пристосовується до змін. Більше того, в такому випадку економічна теорія як наука взагалі буде нездатною пояснити процес розвитку у загальноприйнятому

⁹¹ Латов Ю. Экономика развития – для развивающейся России (о книге Р. Нуреева «Экономика развития: модели становления рыночной экономики») / Ю. Латов // Вопросы Экономики. – 2002. – № 3. – С. 148-154.

⁹² Історія економічної думки: [підручник] / [С.В. Мочерний, С.В. Фомішин, В.М. Фомішина та ін.]. – Херсон: Олді-плюс, 2000. – 204 с.

⁹³ Шумпетер Й. Теория экономического развития / Й. Шумпетер; [пер. с нем. В.С. Автономова, М.С. Любского, А.Ю. Чепуренко]. – М.: Прогресс, 1982. – 455 с.

розумінні, так як фактори, що спричиняють його, не належать до галузі її вивчення, тобто є неекономічними. У нашому розумінні дані твердження логічно вірні: соціальні фактори здатні створити сприятливі умови для розвитку, але самі по собі не здатні його ініціювати. До даної групи факторів справедливо було б віднести і економічне зростання.

Й. Шумпетер розглядав розвиток не лише як породження виключно самої економіки, а й як, одночасно, зовнішню силу по відношенню до кругообігу народного господарства, тим явищем, пристосування до якого призводить до виникнення “нової” економічної рівноваги. Тобто вченим було вперше пристосовано до досліджуваних явищ економіки загальнонауковий діалектичний принцип, який полягає у внутрішньому протиріччі та взаємопроникненні розвитку та рівноваги. Рівновага з цієї діалектичної точки зору виступає не як рівність собі, не як те, що існує поряд із розвитком (тобто протилежне йому та зовнішньо відокремлене), а як той же розвиток, але зі сторони його форми, визначеності. Адже, рівновага відносна і є лише моментом розвитку.

На переконання М.Д. Кондрат'єва запорукою стабільного, безкризового розвитку економіки є її збалансованість. Протиставляючи дану позицію поглядам Й. Шумпетера, М.Д. Кондрат'єв критикував точку зору останнього стосовно статичності та динаміки, наполягаючи на тому, що «... для нього динамічна точка зору має місце лише там, де є деякі види якісних змін в економічній дійсності, а саме види, пов'язані з ініціативою підприємців»⁹⁴. Стосовно даного твердження можливі заперечення, причому у двох напрямках. По-перше, якісні зміни, як характерна ознака, у Й. Шумпетера стосуються виключно розвитку і це поняття зовсім не ототожнюється в нього з динамікою. По-друге, ініціативи підприємців у дослідженнях Й. Шумпетера надається статус фактору розвитку, але, і сам автор на цьому наголошував, в його праці мова йде не про фактори змін, а про їх механізми і «підприємець» виступає лише як втілення цього механізму⁹⁵.

Наступним етапом в еволюції теорії економічного розвитку стало дослідження проблем економічного циклу, закономірність виникнення яких була доведена, але причини, взаємозв'язки, періодичність, фактори впливу та інші питання створювали досить значну множинну непізнаного. З метою виділення «хвилі», яка є основою розвитку світової економіки, поєднання економічного, статистичного та історичного підходів вперше було використано в аналізі циклу К. Жюгляром, увага якого була спрямована на цикл, пов'язаний з інвестиціями в обладнання. З процесом оновлення техніки пов'язували циклічні імпульси і А. Шпітгоф та Г.

⁹⁴ Кондратьев Н.Д. Проблемы экономической динамики / Н.Д. Кондратьев ; Редкол. Л.И. Абалкин (отв. ред.) и др. – М.: Экономика, 1989. – 526 с.

⁹⁵ Шумпетер Й. Теория экономического развития / Й. Шумпетер; [пер. с нем. В.С. Автономова, М.С. Любского, А.Ю. Чепуренко]. – М.: Прогресс, 1982. – 455 с.

Кассель. Теорію торгівельно-промислових циклів згодом було обґрунтовано К. Марксом та Ф. Енгельсом в 50-60 рр. XIX ст. і з часом вона набула свого розвитку.

Подальше закріплення положень еволюційної теорії відбулося із введенням М.Д. Кондрат'євим поняття зворотних та незворотних процесів, статички, динаміки. Згідно з його позицією, «... процес розвитку будь-якого народного господарства ніколи не буває більше одного разу на одному і тому ж рівні або на одній і тій же стадії»⁹⁶. На основі припущення про наявність внутрішнього взаємозв'язку між комплексом соціально-економічних процесів (науково-технічний прогрес, процес накопичення капіталу, зміни в технологічній структурі виробництва та умовах грошового обігу, посилення та послаблення суспільно-політичних процесів та ін.), розвиток яких характеризується довгостроковою періодичністю, М.Д. Кондрат'єв прийшов до висновку, що довгострокові коливання в економіці мають регулярний та циклічний характер. Основні причини довгострокової періодичності в економіці вчений вбачав у обороті основного капіталу з довгостроковим строком служби (привалює у Дж.М. Кейнса), накопиченні вільного грошового капіталу (ідея зв'язку інвестиційного процесу та руху маси грошей була в основі теорії циклу К. Вікселя) та науково-технічному прогресі (Й. Шумпетер).

Розвиток концепції довгих хвиль знайшов своє відображення і в дослідженнях В.А. Базарова [8, 9], Г.А. Студенського (вбачав в коливаннях лише стрибкоподібний розвиток науково-технічного прогресу)⁹⁷, Т.І. Райнова (досліджував довгі хвилі наукового відкриття та винаходів)⁹⁸ та ін.

На сучасному етапі розвитку економічної теорії більше уваги приділяється похідним від циклічної теорії питанням технологічних укладів як періодів розвитку науково-технічного прогресу, а також еволюційній економічній теорії, засновником якої є Й. Шумпетер. З метою задоволення потреб нинішнього покоління, не завдаючи при цьому шкоди потребам і можливостям прийдешніх, формується теорія сталого розвитку, якій приділяється переважна увага як вітчизняних, так і закордонних науковців. Тобто, теоретико-методологічні засади теорії економічного розвитку, започатковані попередніми поколіннями, як відзначено нами, наповнюються глибоким змістом та набувають глобального дискусійного характеру⁹⁹.

⁹⁶ Ленин В.И. Карл Маркс / В.И. Ленин // Полное собрание сочинений / Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС / В.И. Ленин. – [5-е изд.] – М.: Политиздат, 1977. – Т. 26. – С. 43-93.

⁹⁷ Studensky G.A. The agricultural depression and the technical revolution in farming / G.A.Studensky // Journal of Farm Economics. – 1930. – Vol. 12, № 4. – P. 552-572.

⁹⁸ Rainoff T.Y. Wave – like fluctuations of creative productivity in the development of West-European physics in the eighteenth and nineteenth centuries / T.Y.Rainoff // ISIS. – 1929. – Vol. 12(1), № 37. – P. 287-319.

⁹⁹ Сіренко Н.М. Еволюція теорії економічного розвитку / Н.М.Сіренко // Таврійський науковий вісник. – Херсон, 2009. – № 67. – С.178-184.

Професор Л. Зайцева стверджує, що в сучасних умовах поняття «сталий розвиток» трактується як соціально-економічна і екологічна еволюція суспільства, яка здатна задовольнити потреби сучасного покоління людей, не наражаючи на ризик залишити майбутнє покоління без спроможності задовольняти свої потреби¹⁰⁰. Методологічні підходи щодо сталості розвитку економіки в Україні знайшли відображення в концепції сталого розвитку, яка акцентована саме на сталий економічний розвиток. Однак ми вважаємо, що сталий розвиток – це більш емне за своєю сутністю і змістом поняття, яке охоплює природні, соціальні, економічні, духовні, інтелектуальні, суб'єктивно-об'єктивні складові. Окремі науковці визначають базові складові розвитку, які є основою забезпечення сталого розвитку соціально-економічних систем. Так, Л.В. Мантанова та В.В. Мантанов вважають, що стійкий розвиток можна забезпечити шляхом переоцінки цінностей через гармонізацію людини з природою, суспільством, із самим собою¹⁰¹.

Аналогічна позиція і В.І. Данилова-Данильїна¹⁰². Ми погоджуємося з такими підходами, оскільки основним суб'єктом забезпечення стійкого розвитку соціально-економічних систем повинна виступати людина з прогресивними цінностями і новою філософією мислення, спрямованими на забезпечення гармонізації інтересів сучасних та майбутніх поколінь через механізми збалансованості екологічних, соціальних, економічних, матеріально-духовних, інтелектуальних складових системи розвитку. Зважаючи на системно-комплексний характер даного підходу, він був покладений нами в основу розробки концепції розвитку суспільства, регіону, підприємства. При цьому, вважаємо за необхідне враховувати і стадії розвитку та життєвого циклу останніх.

В політекономічних теоріях існує позиція, основана на розкритті сутності розвитку через призму рівноваги економіки. Протягом ХІХ ст., як зазначалося, нерівновагі процеси вважалися другорядними і неістотними деталями, які не заслуговували, на думку вчених, спеціального вивчення. Нині ж ситуація змінилася і відомо, що у віддаленні від рівноваги можуть спонтанно виникати нові типи структур, а у нерівноважних умовах може здійснюватися перехід від безладдя, хаосу до порядку, можуть виникати нові динамічні стани, які відображують взаємодію даної системи із навколишнім середовищем¹⁰³. Тобто, таким чином економічна система,

¹⁰⁰ Зайцева Л. Оцінка сталості розвитку економіки регіону / Л. Зайцева // Управління сучасним містом. – 2001. – № 1-3. – С.31-35.

¹⁰¹ Глобалистика. Международный междисциплинарный энциклопедический словарь / Гл. ред.: И.И. Мазур, А.Н. Чумаков; Центр научных и прикладных программ «ДИАЛОГ». – М.; СПб.: Питер; Нью-Йорк: ЕЛИМА, – 2006. – 1100 с.

¹⁰² Там же.

¹⁰³ Пригожин И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой / И.Пригожин, И.Стенгерс; [пер. с англ.]; Общ. ред. В.И.Аршинова, Ю.Л.Климонтовича и Ю.В.Сачкова. – М.: Прогресс, 1986. – 432 с.

приспосовуючись до зовнішнього середовища, змінюється, і у разі адекватного управління процесом пристосування, розвивається.

Дане положення підтримується теорією еволюційної економіки, яка розглядає економічні процеси як спонтанні, відкриті та незворотні, що породжуються взаємодією зовнішніх і внутрішніх факторів та проявляються в зміні структури економіки і діючих в ній агентів. Застосування загальних принципів еволюціонізму в економіці, незважаючи на відкриття ними нових перспектив, супроводжується проблемами філософсько-методологічного, практичного та психологічного характеру¹⁰⁴:

1) проблема запозичення понять та методологічних принципів біології для використання в економіці;

2) нерозривний зв'язок еволюційного процесу з появою нової якості змушує дослідників до перегляду основних положень теорії індивідуального вибору, на яких ґрунтується сучасна економічна теорія;

3) проблема визнання еволюційного підходу, пов'язана із розповсюдженням парадигми рівноваги, яка частково вирішується теорією нелінійних систем та теорією хаосу.

В процесі дослідження сутності поняття розвитку соціально-економічних систем сформувався їх науковий розподіл відповідно до характеру розвитку та типу розвитку. Характер розвитку визначається його першопричинами, рушійними факторами, згідно з якими він поділяється на: 1) застійний, при якому розвиток в його діалектичному розумінні відсутній; 2) еволюційний характеризується процесом послідовного розвитку шляхом поступового формування і закріплення необхідних соціально-економічних факторів без ціленаправленого втручання людини; 3) революційний зумовлюється технологічними проривами, які призводять до використання нових технологічних процесів і принципів функціонування системи; 4) мобілізаційний не забезпечується соціально-економічними можливостями країни, так як виникає в країнах із закритою або відособленою економікою, в якій домінують політичні мотиви розвитку.

В свою чергу, тип розвитку, як було запропоновано Є.З. Маймінасом, це явно відстежена історична тенденція, пов'язана із відпрацюванням стійкої реакції на потреби і умови розвитку суспільства, які чітко детерміновані для кожного типу і закріплюються в процесі історичного розвитку в окремих соціальних інститутах й через останні обумовлюється поведінка соціально-економічної системи в майбутньому.

Базуючись на тому, що розвиток соціально-економічних систем різних ієрархічних рівнів здійснюється на основі процесів відтворення і виробництва при функціонуванні природно-господарських комплексів і

¹⁰⁴ Сухарев О.С. Основы институциональной и эволюционной экономики: [курс лекций] / О.С.Сухарев. – М.: Высш.шк., 2008. – 391 с.

виробничих об'єктів в межах багаторівневої системи відносин, деякі вчені виділяють такі типи розвитку соціально-економічних систем¹⁰⁵:

- на основі розширеного відтворення і виробництва шляхом тиражування елементів і підсистем визначеної структури;

- на основі трансформації структури відносин підсистем, впорядкування і вдосконалення структури організаційного управління підсистемами;

- на основі якісної трансформації елементів при збереженні структури функціональних підсистем і відносин;

- на основі якісної трансформації структур, функцій підсистем та їх відносин;

- на основі якісної трансформації структур і функцій підсистем всіх рівнів, операційного середовища, системи відносин, засобів організаційного управління.

Найбільш важливим з метою впливу на розвиток підприємства через фактори виробництва є визначення його економічного типу, як відображення певного динамічного співвідношення між зміною в часі величини авансованого капіталу й обсягу виробництва валової продукції. Залежно від ступеня впливу кожного з названих факторів на приріст валової продукції розрізняють інтенсивний, екстенсивний та інноваційний типи розвитку підприємства (табл. 1.8.1).

Важливим базовим положенням інноваційного типу розвитку згідно з позицією теорії інноваційного розвитку є вивчення внутрішніх об'єктивних факторів оновлення, до яких входять первинні фактори-ресурси та вторинні фактори-процеси, при чому останні є умовою використання первинних. Якість і кількість факторів-ресурсів визначають ефективність дії факторів-процесів на будь-який відтворювальний цикл. Науковими дослідженнями доведено, а практичною діяльністю підтверджено, що на сучасному етапі базовими факторами розвитку соціально-економічної системи є інноваційні, серед яких нові техніка, технології, нова організація праці і виробництва, мотиваційна система тощо. Саме переважаюче використання сукупності інноваційних факторів в розвитку економіки соціально-економічної системи забезпечує перехід останньої на принципово новий тип розвитку, який дозволяє їй набути важливих якостей у ринковому середовищі – стійкості та конкурентоспроможності¹⁰⁶.

¹⁰⁵ Шевченко А.Д. Трансформации соц.-эк. развития России в XX-XXI вв.: сравнительный анализ исторических этапов: к.э.н. 08.00.01: экономическая теория / А.Д.Шевченко. – М., 2010. – 23с.

¹⁰⁶ Феломьев А.Н. О прогрессе в теориях развития хозяйственных систем инновационного типа / А.Н. Феломьев // Экономист. – 2005. – № 8. – С. 40-45.

Типи розвитку соціально-економічних систем

Ознака	Тип розвитку	Характерні особливості типу розвитку
I. Інтенсивність реформування соціально-економічних систем	Ідеальний	Зміни, які забезпечують безперервність та стійкість економічного зростання соціально-економічних систем, здійснюються по необхідності і базуються на наукових досягненнях
	Реальний	Часткове реформування соціально-економічних систем після появи перших негативних ознак її функціонування
	Радикальний	Використовується у разі, коли вичерпано ресурс розвитку діючої соціально-економічної системи і необхідна її кардинальна реформа
II. Переважаючі фактори розвитку	Екстенсивний	Забезпечується за рахунок кількісного збільшення обсягів функціонуючих факторів виробництва і практично за збереження незмінними їх попередніх техніко-технологічних параметрів
	Інтенсивний	Характеризується розширенням виробництва на основі якісного поліпшення всіх його факторів, тобто раціонального використання всього виробничого потенціалу
	Інноваційний	Перенесення акценту на використання принципово нових прогресивних технологій, перехід до випуску високотехнологічної продукції, прогресивних організаційних і управлінських рішень в інноваційній діяльності

Загальна глобальна оцінка такої конкурентоспроможності країн здійснюється з використанням Індексу глобальної конкурентоспроможності (The Global Competitiveness Index), який враховує показники щодо стану інфраструктури, макроекономічної стабільності країн, її технологічного рівня, інноваційного потенціалу тощо (рис. 1.8.1).

Найбільш конкурентоспроможними країнами є США, Німеччина, Японія, Канада, які займають позиції в першій десятці країн. Україна ж посідає 72 із 133 можливих місць, що свідчить про недосконалість всіх її економічних підсистем, в тому числі й інноваційного потенціалу. Зазначимо, що подібна ситуація притаманна й іншим країнам пострадянського простору. Доповнюючим показником до Індексу глобальної конкурентоспроможності є Індекс економічної свободи (Index

of Economic Freedom) (табл. 1.8.2), який, як вважають його розробники, безпосередньо корелює із рівнем добробуту населення країни.

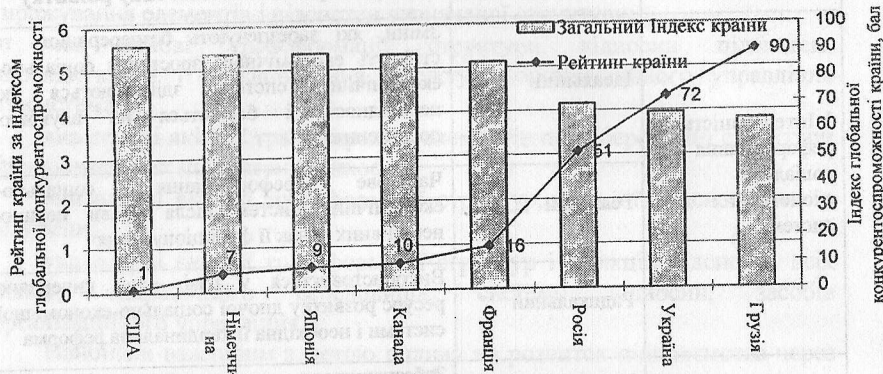

Рис. 1.8.1. Рейтинг країн за Індексом глобальної конкурентоспроможності, 2008р.*

* Побудовано за даними¹⁰⁷

Таблиця 1.8.2

Рівень економічної свободи країн світу, 2010 р.*

Країна	Рейтинг країни	Загальний індекс, бал	Свобода бізнесу, бал	Фіскальна свобода, бал	Свобода інвестицій, бал	Фінансова свобода, бал
Канада	7	80,4	96,5	76,7	75,0	80,0
США	8	78,0	91,3	67,5	75,0	70,0
Японія	19	72,9	84,5	67,2	60,0	50,0
Німеччина	23	71,1	89,6	58,3	85,0	60,0
Грузія	26	70,4	87,9	89,1	70,0	60,0
Франція	64	64,2	86,3	51,9	50,0	70,0
Росія	143	50,3	52,2	82,3	25,0	40,0
Україна	162	46,4	38,7	77,9	20,0	30,0

* Побудовано за даними¹⁰⁸

Згідно з методикою The Heritage Foundation, із досліджуваних країн вільну економіку має лише Канада, а економіка США, Японії та Німеччини характеризується як переважно вільна, Франції – як помірно вільна. Серед представлених країн невольною є лише економіка України,

¹⁰⁷ Самые конкурентоспособные страны мира / Макроэкономика [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://rating.rbc.ru/article.shtml?2009/10/20/32593008>.

¹⁰⁸ Ranking the Countries [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.heritage.org/index/>.

яка в рейтингу 183 країн за Індексом економічної свободи займає лише 162 місце. Найнижчі рівні лібералізму вітчизняної економіки притаманні категоріям «Свобода інвестицій» та «Фінансова свобода», які є визначальними для розвитку підприємництва, особливо щодо інноваційної його активності.

Слід відзначити, що характеристики країн на основі Індeksu економічної свободи та Індeksu глобальної конкурентоспроможності не тотожні, оскільки перший оцінює рівень ліберальності економіки, а другий – макроекономічні показники. Таким чином, можна констатувати, що в сучасному глобальному світі успіх розвитку економіки країни не повною мірою залежить від її свободи, а передбачає раціональне поєднання свободи та державного регулювання.

Як зазначалося, рівень розвитку економіки, її конкурентоспроможність безпосередньо впливають на загальний рівень добробуту населення, на основі чого, в свою чергу, країни поділяються на розвинуті, такі, що розвиваються та недостатньо розвинуті. Рівень та якість життя населення країни в міжнародному співтоваристві оцінюються за Індексом розвитку людського потенціалу (Human Development Index), який визначається ООН в щорічному Звіті про розвиток людства.

Низькі рівні конкурентоспроможності та економічної свободи України зумовили і значення Індeksu розвитку людського потенціалу, за яким рейтинг країни в 2008 р. в порівнянні із 2007 р. знизився на 3 позиції (85 місце в 2008 р.). Здоров'я членів суспільства, рівень їх довголіття, доступ до освіти, рівень та якість життя українського населення характеризуються середніми показниками та відповідають позиціям країн, що розвиваються. В цілому ж щодо інших країн прослідковується, хоч і не повна, але залежність між рівнем конкурентоспроможності економіки країни та рівнем життя її населення, зокрема, Японія займає 10 місце по рівню розвитку людського потенціалу і 9 по рівню глобальної конкурентоспроможності, Франція відповідно 8 і 16 місця, США – 13 і 1 місце.

Однією із складових Індeksu глобальної конкурентоспроможності є інноваційний потенціал країни, який більш детально можна проаналізувати за Глобальним інноваційним індексом. Останній дає можливість оцінити як загальну інноваційність країни, так й ефективність здійснення інноваційної діяльності.

Україна ж за глобальною інноваційністю в 2008 р. посіла 64 місце із 110 можливих, що свідчить про несприятливі для розвитку інноваційної економіки умови в податковій політиці держави, політиці в галузі освіти, інноваційної інфраструктури, інтелектуальної власності. Разом з тим, низький рівень Глобального інноваційного індексу вітчизняної економіки більшою мірою сформований негативною віддачею від здійснених витрат в інноваційну діяльність, зокрема, за кількістю патентів, переданих

технологій, ефективністю підприємницької діяльності, впливом інновацій на економічне зростання.

Тобто, інноваційні процеси в Україні, незважаючи на їх декларування представниками всіх ієрархічних рівнів, не набули достатніх масштабів і не забезпечують суттєвого зростання ВВП, а науково-технічний потенціал практично не використовується для забезпечення соціально-економічного розвитку держави. За даними Інституту економіки та прогнозування Національної академії наук України, випуск продукції третього технологічного укладу в Україні становить 58 %, четвертого – 38 % і п'ятого – 4 %; за рівнем фінансування науково-технічних робіт четвертий уклад становить біля 70%, п'ятий – 23%; за інноваційними витратами четвертий уклад займає 60%, третій – 30%, п'ятий – 8,6%; за інвестиціями – у виробництво третього укладу вкладалося 75% інвестицій, четвертого – 20%, п'ятого – 4,5%. Шостий же найбільш конкурентоспроможний уклад за випуском продукції становив біля 0,1%, за фінансуванням науково-технічних робіт – 0,3%, за інноваційними витратами – 0,4%, за інвестиціями – 0,5%¹⁰⁹.

Прямі інвестиції в Україні не вкладаються в новітні технології, а в основному в екстенсивне відтворення підприємств, які виробляють сировину. Такий підхід закономірно не сприяє формуванню моделі інноваційного розвитку, інноваційного кадрового потенціалу, а відповідно знижує конкурентоспроможність підприємств і країни. Підтвердженням даного висновку є дослідження інших науковців, які відмічають, що архаїчний характер технологічної структури економіки України вплинув і на структуру експорту, в якому 30-35% займає готова продукція, тоді як питома вага сировини і напівфабрикатів – 65-70% (у світовому експорті: готова продукція – 77,5%, сировина і напівфабрикати – 12,5%)¹¹⁰.

Рівень інноваційної спрямованості економіки країни закономірно формує і структуру її галузей за виробництвом доданої вартості, а також впливає на розміри валового національного доходу в розрахунку на одну особу. Із зменшенням рівня Глобального інноваційного індексу країни зменшується і розмір ВНД в розрахунку на одну особу, в Україні ж цей показник в порівнянні із США менше на 95,7%. Крім того, в більш інноваційно розвинутих країнах річний приріст ВВП знаходиться на рівні 2-3%, тоді як в Росії, Україні та Грузії даний показник коливається від 6,7 до 9,4%. Такі тенденції зумовлені, по-перше, пришвидшеними темпами екстенсивного розвитку країн пострадянського простору, а по-друге, значною окупністю інвестицій, які надходять від розвинутих країн так, як

¹⁰⁹ Економіка України: стратегія і політика довгострокового розвитку / За ред. В.М. Гейця. – К.: Ін-т екон. прогноз., Фенікс, 2003. – 1008 с.

¹¹⁰ Інвестиційно-інноваційна стратегія розвитку національної економіки / Відп. ред. А.І. Сухоруков. – К.: НАН України; Об'єднаний інститут економіки, 2004. – 134 с.

соціальні виплати і витрати в країнах, що розвиваються, незначні в порівнянні із розвинутими країнами.

Згідно з результатами наших досліджень, інноваційне піднесення країн в основному забезпечується за рахунок розвитку галузей промисловості і послуг (галузі 5-6 технологічних укладів). В країнах, які розвиваються (в тому числі і Україна), виробництво доданої вартості переміщується із галузей по наданню послуг в сільське господарство. А тому важливим є забезпечення розвитку останнього на інноваційній основі, оскільки це закономірно зумовить і розвиток сфери послуг, в тому числі і наукових.

В цілому інноваційна продукція в розвинутих країнах займає високу питому вагу в структурі виробництва, зокрема, в США – 70% виробництва, в Китаї – біля 34%, в Росії ж даний показник, як і в Україні, досить незначний і становить 5-7%¹¹¹. Стосовно аграрного сектора економіки відсутня можливість визначити частку інноваційної продукції, оскільки не здійснюються комплексні статистичні спостереження за інноваційною діяльністю аграрних суб'єктів господарювання.

Нами було проведено анкетування керівників 140 аграрних підприємств Миколаївської області щодо здійснення ними інноваційної діяльності, проблем, з якими вони стикаються, можливих шляхів вирішення останніх.

Згідно з оцінкою аграріїв-практиків, відсутність інноваційної активності аграрних підприємств здебільшого полягає в несистемності державної інноваційної і аграрної політики (на 16%), недостатньому рівні венчурного, кредитного та інших видів фінансування (25%), пов'язаному із нерозвинутою інноваційною інфраструктурою, системою спеціалізованих фінансово-кредитних установ, а також із високим рівнем ризику інноваційної діяльності (11%).

Підтвердженням наших досліджень є висновок В. Юрчишина, що занепад вітчизняного сільського господарства є результатом не випадкових збігів обставин і, навіть, не аграрної кризи, а системної кризи аграрної політики. Система розбудови новітньої аграрної політики країни, повинна започаткувати реально-системне відродження аграрного сектора економіки, надавши всім процесам та складовим необхідної динаміки і результативності¹¹².

Особливо актуальним інноваційний шлях розвитку аграрного сектора є з огляду на зобов'язання, взяті Україною при вступі до СОТ. Серед заходів підтримки вітчизняних аграрних підприємств в основному переважають заходи «жовтої скриньки», які підлягають скороченню на

¹¹¹ На фундаментальной основе запущен механизм господдержки предпринимательства в научнотехнической сфере // Российская газета. Экономика «Компаний года». – №5074 (250). – 25 декабря 2009 г.

¹¹² Юрчишин В.В. Деякі проблеми і узагальнення сучасної аграрної політики / В.В. Юрчишин // Економіка АПК. – 2007. – № 4. – С.3-12.

20%, а тому виникає закономірна потреба в інституційних реформах, які забезпечать результативне фінансування заходів «зеленої скриньки», зокрема:

1. Розвиток рекламних та інших маркетингових послуг; інформаційне забезпечення усіх учасників ринку кон'юнктурною інформацією, створення системи сільськогосподарської дорадчої служби.

2. Реформування системи аграрної науки з метою підвищення ефективності наукових досліджень і запровадження їх у практику виробництва.

3. Розробка програми соціального розвитку села в напрямі розвитку інфраструктури невиробничого призначення на селі.

4. Прийняття програми створення нових робочих місць, працевлаштування та перекваліфікації; розробки програми підвищення рівня загальної і профільної освіти в сільській місцевості.

5. Екологізація виробництва сільськогосподарської продукції, забезпечення екологічної безпеки землекористування, охорона навколишнього середовища.

6. Виплати за регіональними програмами надання допомоги.

Стимулювання національних заощаджень та інноваційного інвестування – це основний механізм, за допомогою якого держава може активізувати процеси розвитку, які детерміновані із порушеннями в основному капіталі країни та сталим попитом на продукцію. Дані положення досить ґрунтовно було розвинуто М. Туган-Барановським, який відмічав, що невеликий обсяг платоспроможного попиту в країні зумовлюється низьким попитом на інвестиційну продукцію, недостатність якого, в свою чергу, призводить до кризи надвиробництва при споживанні, що не відповідає медично встановленим нормам. Тобто, це стан, при якому попит на продукцію є недостатнім для покриття витрат на її виробництво, і він називається відповідно до визначення М. Туган-Барановського, загальним надвиробництвом продукції¹¹³. Тому заохочення такого попиту є першочерговим завданням ефективної державної політики і це можливо в сучасному конкурентному середовищі лише в поєднанні із стимулюванням попиту на інновації.

Відповідно до Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність» від 13.12.1991 р. № 1977-ХІІ розвиток науки і техніки є визначальним фактором прогресу суспільства, підвищення добробуту його членів, їх духовного та інтелектуального зростання¹¹⁴, з одного боку, а, з іншого, держава повинна забезпечувати використання досягнень

¹¹³ Туган-Барановский М.И. Промышленные кризисы. Очерк из социальной истории Англии / М.И. Туган-Барановский. – К.: Наук. думка, 2004. – 368 с.

¹¹⁴ Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність» від 13.12.1991 р. № 1977-ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://portal.rada.gov.ua/>.

вітчизняної та світової науки і техніки для задоволення соціальних, економічних та культурних потреб суспільства.

Вітчизняна ж модель інноваційного розвитку серед інших має ряд проблем, пов'язаних із результатами здійснених витрат на інноваційну діяльність: 49,1% підприємств України взагалі не відслідковують соціальні наслідки понесених витрат на інноваційний розвиток; лише іноді здійснюють такий аналіз – 29,4%; всього 5,3% – використовують з цією метою спеціально призначені методики¹¹⁵. За кордоном дане питання законодавчо врегульовано: публічна компанія, яка розміщує свої акції на біржі, зобов'язана звітувати по соціальних наслідках інноваційної діяльності (наприклад, Франція). В Україні ж в досить недосконаліій законодавчо-нормативній базі питання соціальних ефектів та гарантій залишилося не охопленим і відноситься до другорядних, зважаючи на пріоритетність стабілізувати та підтримувати національну економіку.

Стратегічно важливим та системоутворюючим фактором розвитку держави повинна стати соціальна сфера. Інноваційна політика має бути спрямована на соціалізацію інноваційних проєктів, максимальне розкриття потенціалу людей з точки зору їх особистісного зростання та вкладу в стале та демократичне суспільство знань. В. Геєць на Круглому столі «Інноваційний розвиток: угорський досвід та українські реалії» справедливо наголосив на необхідності поєднання в Україні інноваційних ініціатив з соціальною активністю громадян. Від результатів такої синергії будуть залежати і відновлення виробництва, і зростання доходів населення, передусім за рахунок збільшення зарплат, бо дешева робоча сила не схильна до інновацій і підвищення продуктивності праці¹¹⁶, що є актуальним для вітчизняного аграрного сектора економіки.

Соціальний ефект від інноваційної діяльності повинен полягати в сприянні розвитку суспільства, задовольняючи його потреби, і оцінюватися в основному якісними показниками: покращанням здоров'я, підвищенням коефіцієнта інтелектуальності людини, розвитком освіти, задоволенням естетичних потреб тощо.

При оцінці результатів інноваційної діяльності слід враховувати її як утворюючу, так і руйнівну дію. Особливо це проявляється в аграрному секторі: інновації, з одного боку, підвищують його продуктивність, замінюють фізичну працю автоматизованими системами, сприяють розв'язанню проблем продовольчої безпеки, а з іншого, підвищують рівень безробіття на селі, посилюють навантаження на природне середовище, руйнують поселенську мережу та сільський уклад. Тому дана проблема повинна вирішуватися відповідно до державної концепції розвитку села та

¹¹⁵ Стародубська М. Ефективність соціальних проєктів потрібно виміряти / М. Стародубська // Новий маркетинг. – 2006. – №8. – С. 36-42.

¹¹⁶ Яценко Н. Інноваційний розвиток: угорський досвід та українські реалії / Н. Яценко, Ю. Сколотяний // Дзеркало тижня. – 16 лютого 2007 р. – 5(634).

аграрної економіки із урахуванням інтересів та взаємовигідним розв'язанням проблем як товаровиробників (укрупнення та об'єднання з метою підвищення рівня їх конкурентоспроможності), так і сільського населення, соціальної інфраструктури та навколишнього середовища¹¹⁷.

Модель інноваційного розвитку аграрного сектора економіки України повинна носити передусім соціально-економічний, а не технократичний характер, адже зміни, які спричинять процеси економічного розвитку, мають забезпечувати покращення рівня життя населення, а також вирішувати і супутні проблеми (міграція із сіл в місто, забезпечення навчання протягом всього життя, структурні зрушення у верствах населення тощо). Виконання цих завдань буде забезпечуватися при умові соціального спрямування державної інноваційної політики, моніторингу й аналізу соціальних наслідків інноваційних проектів і інноваційної діяльності соціально-економічної системи на всіх її рівнях.

З огляду на зовнішні фактори впливу на інноваційну активність аграрного сектору економіки, вважаємо, що побудова системи стратегічних пріоритетів та переваг розвитку держави закономірно повинна базуватися на синергетичній взаємодії інформаційно-технологічного, фінансово-економічного і соціально-екологічного атракторів глобалізації. Виходячи з базових умов України, розмірів і якості природних ресурсів, якими вона володіє, аграрний сектор економіки має всі можливості стати провідною ланкою у забезпеченні економічного зростання країни, але лише у разі розробки і послідовної реалізації довгострокової стратегії інноваційного оновлення сільськогосподарського виробництва, яка повинна враховувати наступні умови:

- 1) орієнтуватися на п'ятий технологічний уклад та освоювати перспективний шостий;
- 2) застосовувати програмно-цільове управління інноваційним процесом з визначенням пріоритетів та завдань для аграрного сектора кожного регіону;
- 3) забезпечувати довгострокове соціально-економічне зростання аграрного сектора економіки на інноваційній основі;
- 4) сформувати нерозривну систему «наука-інновації-виробництво» через створення великих організаційних формувань, здатних акумулювати інвестиційний капітал;
- 5) збільшувати чисельність сільського населення за рахунок скорочення рівня смертності та підвищення рівня народжуваності;
- 6) підвищувати в довгостроковій перспективі зайнятість сільського населення;
- 7) враховувати природно-кліматичні особливості регіонів України в розміщенні сільськогосподарського виробництва;

¹¹⁷ Сіренко Н.М. Чинники гальмування інноваційного розвитку аграрної галузі України / Н.М. Сіренко // Вісник аграрної науки Причорномор'я. – Миколаїв, 2006. – №4 (38). – С. 81-85.

В) змістити акценти державної підтримки аграрного сектора економіки на стимулювання розвитку науки та поширення інновацій.

Розвиток як процес в якості головної умови передбачає створення нової якості, яка в економіці можлива лише за наявності у соціально-економічній системі інноваційного потенціалу. В свою чергу, і вплив внутрішньосистемних факторів на реалізацію моделі інноваційного розвитку аграрного сектора економіки в основному визначається впливом елементів інноваційного потенціалу. Наявні в сучасній науковій літературі підходи до визначення цього поняття різноманітні (в тому числі і в розрізі ієрархічних рівнів), з яких нами виділено основні:

1. Інноваційний потенціал як сукупність інноваційних ресурсів, які представляють собою продукт інноваційної діяльності у виробничій сфері¹¹⁸.

2. Інноваційний потенціал господарської системи – це здатність забезпечувати певний рівень відтворення її діяльності, що може забезпечувати конкурентні позиції на відкритому ринку. Якщо ж використовувати теоретичні положення про стани функціонування і розвитку системи, то інноваційний потенціал системи представляє можливість системи до розвитку¹¹⁹.

3. Інноваційний потенціал – визначена кількість ресурсів суб'єкта господарської діяльності, яка необхідна і достатня для його розвитку на основі постійного пошуку і використання нових способів і сфер реалізації ринкових можливостей¹²⁰.

Узагальнюючи ці точки зору, виходячи із сутності поняття «потенціал», вважаємо, що найбільш повно інноваційний потенціал соціально-економічної системи можна охарактеризувати як сукупність джерел, можливостей, засобів, досвіду, які можуть бути використані нею для досягнення визначеної мети інноваційного розвитку.

При системно-комплексному підході до сутності інноваційного потенціалу на перше місце висуваються ознаки його цілісності, що проявляються через взаємозв'язок та взаємодоповнюваність всіх його складових. Останні для виявлення закономірностей можна поєднати у три основні групи, запропоновані Д. Кокуриним: ресурсна, внутрішня та результативна¹²¹.

Ресурсна складова виступає основою здійснення інновацій і включає матеріальні, фінансові, інформаційні, наукові та людські ресурси, серед яких невичерпними є лише інформаційні. Загальновідомо, що матеріальні з одного боку, формуються у відповідних галузях, а з іншого, закладають у

¹¹⁸ Кокурин Д.И. Инновационная деятельность / Д.И. Кокурин. – М.: Экзамен, 2001. – 576 с.

¹¹⁹ Бубенко П. Ключові моменти формування регіональних інноваційних систем в Україні / П. Бубенко, В. Гуєса // Економіка України. – 2007. – № 8. – С. 33-39.

¹²⁰ Ілляшенко С.М. Управління інноваційним розвитком: проблеми, концепції, методи / С.М. Ілляшенко. – Суми: Університетська книга, 2003. – 278 с.

¹²¹ Кокурин Д.И. Инновационная деятельность / Д.И. Кокурин. – М.: Экзамен, 2001. – 576 с.

ці галузі потенційні можливості шляхом створення нових засобів виробництва. Що стосується людського капіталу, то він виступає головною креативною силою як сукупність проінвестованих суспільно необхідних виробничих та загальнолюдських навичок, знань, здібностей, якими володіє людина¹²² і саме на його удосконалення повинна бути направлена дія системи управління. Відображення кінцевих результатів реалізації інноваційного потенціалу, де його ціллю виступає результативна складова, розвиток якої створює потенційні можливості для кількісних та якісних змін всієї системи.

К. Цюлковським в процесі дослідження проблем використання новачій було виведено систему факторів, які гальмують впровадження нововведень на підприємстві, серед яких інертність, відсталість, консерватизм, недовіра до невідомих імен, себелюбство, егоїзм, нерозуміння загальнолюдського та власного блага, тимчасові збитки, протидія зі сторони працівників, відсутність бажання навчатися, корпоративні інтереси, професійна заздрість¹²³. Дана система в цілому відповідає і факторам, які гальмують інноваційні процеси в аграрному секторі економіки України.

Зокрема, наші дослідження показали, що із внутрішньосистемних факторів інноваційний розвиток аграрного сектора економіки на 26% гальмує незадовільний фінансовий стан підприємств, на 25% – низька якість науково-дослідних робіт і низький рівень інтеграції науки з виробництвом. Найменший негативний вплив на інноваційний розвиток аграрного сектора має зношення основних засобів (10%), природно-кліматичні особливості сільськогосподарського виробництва (7%) та низький рівень оплати праці в аграрному секторі економіки (8%).

Переконані, що об'єм інновацій в значній мірі залежить від поточних можливостей аграрного підприємства, які воно мобілізувало всередині організації або до яких є доступ у зовнішньому середовищі. Результативний інноваційний потенціал щодо підприємства та конкретної впроваджуваної на ньому інновації деякими науковцями¹²⁴ пропонується визначати за формулою (1.8.1):

$$J_{res} = J_{in} \cdot J_{pt}, \quad (1.8.1)$$

де J_m – потенціал інновацій;

J_{pt} – інноваційний потенціал підприємства.

¹²² Бородин Е. Человеческий капитал как основной источник экономического роста / Е. Бородин // Экономика Украины. – 2003. – №7. – С. 48-53.

¹²³ Цюлковский К.Э. Двигатели прогресса / К.Э. Цюлковский // Изобретатель и рационализатор. – 1980. – № 3. – С. 32-34.

¹²⁴ Попович А.С. К вопросу о сущности и структуре инновационного потенциала / А.С. Попович, Т.М. Червинская. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://iee.org.ua/files/alushta/68-popovik-k_voprosu_o_suschnosti.pdf.

При позитивних сторонах такого підходу, вважаємо, що його використання обмежується лише однією інновацією і не дає можливості оцінити загальний інноваційний потенціал підприємства. Тому нами пропонується оцінку інноваційного потенціалу суб'єкта господарювання здійснювати як оцінку індивідуальної інноваційної сприйнятливості підприємства, що характеризує всі його підсистеми під кутом можливості реалізації моделі інноваційного розвитку.

Найвищий рівень сприйнятливості в підприємствах по техніко-технологічні системі та природних ресурсах, тобто системах ресурсного забезпечення, тому й впроваджуються, як зазначалося, здебільшого біологічні інновації. Зазначимо, що така ситуація аналогічна для більшості вітчизняних аграрних підприємств. Найслабкішою щодо можливості реалізації моделі інноваційного розвитку є організаційно-управлінська система, яка забезпечує не належний інноваційний клімат та культуру, не розвиває інтелектуальну складову організації. В результаті, із можливих 8 балів індивідуальна інноваційна сприйнятливість вітчизняних аграрних підприємств не оцінюється навіть на 50%. Таким чином, для підвищення інноваційної активності суб'єктів аграрного сектора економіки необхідна зміна парадигми мислення управлінського апарату на інноваційну траєкторію і відмова від виживаючого функціонування на користь розвиваючому.

Підсумовуючи світові напрацювання в дослідженнях циклічного розвитку суспільства В.Л. Іноземцев відзначає, що «сьогодні основний ресурс, який забезпечує зростання благополуччя неекономічно мотивованої частини суспільства, є знання і вміння, які не можуть бути ні передані, ні перерозподілені»¹²⁵, тобто освіта і наука.

Відповідно до Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року¹²⁶, аграрна наука повинна спрямуватися на розв'язання пріоритетних завдань з інноваційного розвитку АПК та сільських територій, що забезпечить Україні з 2015 р. близько 20 млрд. грн. інвестицій у галузь. Достатній для реалізації означених цілей потенціал аграрний сектор економіки має лише у кадровому і культурному аспектах.

Таким чином, основною умовою активізації інноваційного розвитку вітчизняного аграрного сектора економіки є державна, фінансова, законодавча і організаційна підтримка науково-освітньої діяльності.

Вирішення проблем, які назріли в аграрній науці й освіті можливе шляхом створення моделі їх інноваційного розвитку через раціональне поєднання з організаційно-економічним механізмом ринкового

¹²⁵ Іноземцев В.Л. За пределами экономического общества: [научное издание] / В.Л. Иноземцев. – М.: Academia; Наука, 1998. – 640 с.

¹²⁶ Державна цільова програма розвитку українського села на період до 2015 року, затверджена Постановою Кабінету Міністрів України від 19.09.2007 р. № 1158 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://portal.rada.gov.ua/>.

господарювання. Для цього вважаємо обґрунтованим здійснити заходи в таких напрямках¹²⁷:

1. Підвищення статусу науковця та наукової діяльності в аграрному секторі економіки (формування національної ідеї, фінансова підтримка молодих вчених тощо).

2. Підвищення значимості аграрних наукових досліджень шляхом розробки пріоритетних завдань, відхід від принципу «наука для науки».

3. Організація наукових досліджень за програмно-цільовим методом, що включає розробку програми, визначення джерел її фінансування, вибір виконавців та формування служби управління, здійснення моніторингу за виконанням.

4. Капіталізація ресурсної бази аграрної науки, що дозволить оптимізувати наукові установи відповідно до програмних завдань й приступити до формування повноцінної інфраструктури вітчизняного ринку інновацій в аграрному секторі економіки.

5. Зміна форм власності дослідної бази аграрної науки, що забезпечить роздержавлення дослідних господарств з дотриманням вимог збереження технологічної єдності великотоварного виробництва, цілісності майнових комплексів, технологій і земельних масивів та інноваційної направленості сформованих на їх базі науково-освітньо-виробничих сільськогосподарських підприємств.

6. Формування інфраструктури ринку інновацій, спрямоване на створення потужних відділів економіки, маркетингу і трансферу технологій.

7. Інституційне забезпечення аграрної науки, розвиток інноваційної інфраструктури через створення бізнес-інкубаторів, наукових парків та інших структур.

8. Формування ринкової системи розповсюдження сільськогосподарських знань та інформації через створення науково-методичних і науково-технічних центрів аграрної науки, які разом із аграрними вищими навчальними закладами будуть постійно акумулювати накопичені знання і досягнення НТП та напрацьовувати новації.

9. Розвиток самоврядування в управлінні аграрною наукою.

10. Активізація співпраці з іншими країнами в напрямі спільних пріоритетних наукових досліджень, обміну досвідом, технологіями, результатами науково-технічної діяльності.

11. Законодавчо-правова, податкова підтримка аграрної науки і освіти зі сторони держави.

Діяльність окремих товаровиробників, науково-освітніх установ, регіональних та державних органів влади по досягненню цілей інноваційного розвитку аграрного сектора економіки повинні

¹²⁷ Володін С.А. Інноваційний розвиток аграрної науки: [монографія] / С.А. Володін. – К.: МАУП, 2006. – 400 с.

узгоджуватися із принципами сталого розвитку, тобто, задовольняти потреби нинішнього покоління, не завдаючи шкоди потребам і можливостям прийдешніх. Зважаючи на глобальний характер проблеми сталого розвитку, її дослідженнями займалися і займається велика кількість закордонних і вітчизняних науковців, серед яких В. Вернадський, Б. Данилишин, С. Глазьев, В. Гесць, В. Семиноженко та інші. Разом з тим, якщо осмислення загрози для суспільства і відбувається досить швидкими темпами, то реалізація принципів сталого розвитку в світі практично відсутня, що здебільшого пояснюється розбіжностями у виборі єдиного механізму.

Як один з ефективних інструментів для досягнення вищепоставленої мети Йоганнесбургський Самміт в Параграфі III «Зміна нестійких моделей виробництва та споживання» пункт 16¹²⁸ рекомендує зацікавленим державам збільшити інвестиції в більш чисте інноваційне виробництво та забезпечення екологічної ефективності у всіх країнах шляхом застосування стимулів і механізмів підтримки та розробки інноваційних стратегій, націлених на створення відповідної регулятивної, фінансової та правової основ. Зважаючи на наявність в Україні можливостей здійснювати екологічне землеробство, вважаємо обґрунтованим підвищувати рівень конкурентоспроможності аграрного сектора економіки через раціональне використання власних ресурсних переваг. Але вітчизняні моделі природокористування на сьогодні є несталими, розораність території критична (58% замість допустимих 40%), площа лісів недостатня (15,7% при умовно-оптимальних 22-25%), частка еродованих земель становить 57,4% площі України. В результаті за індексом екологічної сталості (Environmental Sustainability Index) Україна у 2005 р. посідала 108 місце серед 146 країн, в тому числі за соціальними та інституційними можливостями вирішувати екологічні проблеми – 126¹²⁹.

Тому поділяючи позицію вчених Національного Наукового Центру «Інститут ґрунтознавства та агрохімії ім. О.Н. Соколовського», вважаємо, що першочерговими діями по підвищенню екоіміджу України повинні стати¹³⁰:

1) розробка та затвердження на рівні керівництва облдержадміністрацій організаційно-управлінських механізмів, які забезпечать гарантії не лише поступальної стабілізації аграрного сектора регіональних економік, а й створити необхідні передумови їх прискореного зростання;

¹²⁸ План виконання рішень Всесвітньої зустрічі на вищому рівні по устійчивому розвитку [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.un.org/russian/conferen/wssd/docs/plan_wssd.pdf.

¹²⁹ 2005 Environmental Sustainability Index. Benchmarking National Environmental Stewardship. Appendix B Country Profiles [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.yale.edu/esi/b_countryprofiles.pdf.

¹³⁰ Кисіль В.І. Деякі підходи до розробки стратегій інноваційного забезпечення сталого розвитку екологічного виробництва в Україні / В.І. Кісіль. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.iee.org.ua/files/conf/conf_article52.pdf.

2) створення умов для впровадження науково-технологічних інновацій та опанування інноваційного шляху розвитку, як головного чинника сталого економічного розвитку регіонального аграрного сектора;

3) сприяння здійсненню владними структурами всіх рівнів активної інноваційної аграрної політики;

4) забезпечення створення системи державних регуляторних важелів для забезпечення прискореної структурної інноваційної перебудови аграрного сектора регіону;

5) активізування процесу інвестування в екологічно чисте виробництво та забезпечення екологічної ефективності на всіх рівнях: від локальних громад, малих міст, районів до області чи регіону в цілому шляхом, зокрема, застосування стимулів і механізмів підтримки та стратегій, націлених на створення відповідної регулятивної, фінансової та правової основ;

6) ініціювання вклучення питання стосовно моделей споживання та виробництва в локальну та регіональну політику, в місцеві та регіональні програми і стратегії сталого розвитку;

7) заохочення відповідних владних структур враховувати фактори, пов'язані із забезпеченням сталого розвитку, в процесі прийняття рішень економічного та соціального характеру.

Таким чином, науково-обґрунтований процес комплексного вдосконалення внутрішньосистемних ресурсних та результативних факторів інноваційного розвитку аграрного сектора економіки, враховуючи його сильні і слабкі сторони, загрози і можливості зовнішнього середовища, повинен орієнтуватися на пріоритетність розвитку науково-інтелектуального капіталу та підвищення екологічної сталості держави, аграрного сектора економіки і, зокрема, виробництва.

Необхідність розробки концепції інноваційного розвитку аграрного сектору економіки виникла і загострюється, починаючи із набуття Україною незалежності. Нехтування схемою, за якою будуються економіки розвинутих країн (рис. 1.8.2), і використання підходів, що базуються на принципі «вивчення явища на конкретному об'єкті – вдосконалення явища», призвело до ряду проблем, об'єднаних одним каузальним фактором – відсутність векторності у формуванні і функціонуванні економіки в цілому і аграрного сектора, зокрема. Постає потреба в: 1) уточненні і розкритті поняття інноваційний розвиток, модель інноваційного розвитку, модель інноваційно-інституційного розвитку, інтелектуально-інноваційне лідерство; 2) теоретико-методологічній розробці форм інноваційного розвитку; 3) обґрунтуванні складових інноваційного розвитку; 4) розробці стратегії і тактики інноваційного розвитку; 5) визначенні змісту інноваційної політики; 6) розробці методології оцінки результативності моделі інноваційного розвитку.

Рис. 1.8.2. Схема побудови економіки в розвинутих країнах*

**Джерело: авторська розробка*

В аграрному секторі економіки України склалася ситуація, в якій наукові розробки не повністю відповідають потребам сільського господарства, що в певній мірі є відображенням незбалансованого інноваційної системи, відсутності узгодженості між реальними потребами галузі та діями наукових установ. Низький рівень інноваційної активності сільськогосподарських товаровиробників є також і результатом їх низької прибутковості в поєднанні із недосконалістю фінансової системи. Тобто, існує комплекс проблем, вирішення яких, перш за все, полягає в активізації ролі держави через розробку концепції, стратегії та механізмів регулювання інноваційного розвитку аграрного сектора.

В даному аспекті перспективні напрями і характер здійснення інноваційних процесів залежатиме від державної аграрної соціально-економічної політики. Використавши ідею Науково-дослідного інституту економіки і організації агропромислового комплексу Центрально-Чорноземного району Російської Федерації щодо виділення трьох основних сценаріїв державної політики в АПК (ліберальний, неостопіпінський, неонепівський), нами здійснено їх комплексну оцінку в контексті підходів до оцінки інноваційної діяльності.

Ліберальний підхід, оцінюючи інновації з позиції одержання прибутку в короткостроковій перспективі, в результаті призведе до зниження показників соціального і екологічного розвитку аграрного сектора, що й відбувається в Україні. Більшою мірою відповідає інтересам вітчизняного аграрного сектора неостопіпінський підхід, який оцінює інноваційну діяльність не лише з економічної точки зору, а й соціально-політичної, надаючи при цьому перевагу малим і середнім підприємствам. Але масштаби цього підходу обмежені націленістю на максимізацією прибутку, що не враховує інтересів працівників і знижує їх доходи.

Найбільш відповідним сучасним потребам економіки країни і аграрного сектора, згідно з нашою позицією, є неонепівський варіант аграрної політики, який незважаючи на більший термін досягнення результатів, враховує інтереси товаровиробників, інвесторів, споживачів, суспільства, а також гарантує всебічне охоплення розвитком всіх підсистем. Ефект реалізації цього сценарію можна прослідкувати на прикладі Китаю, де щорічний приріст виробництва сільськогосподарської продукції за останні 15 років становить біля 4% (в розвинутих країнах – біля 1%, в Індії – біля 2%); паралельно в країні розповсюджуються

диверсифікаційні процеси, переробка продукції здійснюється на місцях з метою забезпечення зайнятості сільського населення¹³¹.

Поділяючи думку більшості вчених, вважаємо, що розв'язання складних стратегічних завдань у вітчизняному аграрному секторі можливо лише у разі переведення галузі на інноваційну основу із забезпеченням комплексної взаємодії освіти, науки і підприємництва, яка можлива у разі використання неонепівських підходів в державній політиці загального розвитку аграрного сектора. Узагальнюючи досвід напрацювань з даного питання, С.А. Володін одним із завдань реалізації стратегічних напрямів інноваційного розвитку АПК визначив формування «... інноваційної політики в наукоємній сфері АПК для забезпечення безперервної інноваційної діяльності»¹³². Співзвучним в пропозиціях щодо розвитку високотехнологічних аграрних виробництв є і О.І. Дачій, яким пропонується «...розробити основні принципи держаної інноваційної політики. Створити нормативно-правову економічну, організаційну і фінансову базу цивільно-правового обороту результатів науково-технічної діяльності»¹³³. Тобто, комплексне законодавче врегулювання інноваційних взаємовідносин в аграрному секторі України є передумовою його подальшого високотехнологічного розвитку.

Зазначимо, що при розробці інноваційної стратегії аграрного сектора економіки необхідно враховувати і його життєвий цикл та життєві цикли окремих галузей, які його формують. Дослідженням життєвого циклу галузей присвячено праці М. Портера, Дж. Мура¹³⁴, при цьому найбільш відомими є дослідження М. Портера, які базуються на характеристиці кожної стадії життєвого циклу галузі з точки зору розвитку конкуренції¹³⁵. Розроблені методики оцінки життєвого циклу галузі здебільшого мають теоретико-методологічний характер і стосуються в основному промислових галузей. Стосовно аграрного сектора економіки відсутні чіткі методики, які б дозволяли об'єктивно визначити етап життєвого циклу.

В сучасному економічному середовищі на етапі народження можуть знаходитися лише окремі новостворені галузі аграрного сектора економіки, але не аграрний сектор економіки в цілому, оскільки аграрний тип виробництва був характерний ще для доіндустріального суспільства. З досягненням зрілості, яка характерна для аграрного сектора економіки

¹³¹ Шевченко В. Есть ли будущее у российского села? / В. Шевченко. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.communa.ru/news/detail.php?ID=17325>.

¹³² Володін С.А. Теоретико-методологічні та організаційні засади інноваційного провайдингу на наукоємному аграрному ринку / С.А. Володін. – К.: Нічлава, 2007. – 384 с.

¹³³ Дачій О.І. Розвиток інноваційної діяльності в агропромисловому виробництві України: монографія / О.І. Дачій. – К.: ННЦ ІАЕ, 2004. – 428 с.

¹³⁴ Мур Джеффри А. Преодоление пропасти. Маркетинг и продажа хайтек-товаров массовому потребителю / Джеффри А. Мур. – М.: Вильямс, 2006. – 368 с.

¹³⁵ Портер М. Конкурентная стратегия: Методика анализа отраслей и конкурентов / М. Портер; [пер. с англ. И. Минервин]. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2005. – 452 с.

України, зростає конкуренція, прибутковість починає знижуватися, що пояснюється низьким рівнем окупності інвестицій в зрілих галузях.

Узагальнюючи результати теоретичних та практичних досліджень, ми прийшли до висновку, що галузеві еволюційні процеси значно впливають на організацію наукових досліджень, зокрема і у вищих навчальних закладах. Результатом цього стали світові тенденції до збільшення кількості осіб, які одержують вищу освіту, розширення системи підготовки наукових кадрів через аспірантуру й докторантуру, вдосконалення спеціальної підготовки інноваційних менеджерів.

Згідно із характеристиками етапів, на яких знаходиться аграрний сектор економіки або окремі його галузі, нами розроблено матрицю для визначення цільового спрямування подальшого інноваційного розвитку аграрного сектора (рис. 1.8.3), яке необхідно враховувати в процесі розробки концепції і стратегії інноваційного розвитку аграрного сектора економіки.

<p>II Забезпечення високих темпів зростання через створення галузевого портфелю радикальних інновацій і їх впровадження та підготовку портфелю покращуючих інновацій Активна співпраця держави і суб'єктів господарювання</p>	<p>III Забезпечення стабільності в аграрному секторі економіки через створення постійного потоку покращуючих інновацій та періодичного впровадження радикальних</p>
<p>I Забезпечення стабілізації в аграрному секторі економіки та створення умов для його подальшого розвитку через систему адміністративних, організаційних інновацій Провідна роль держави</p>	<p>IV Забезпечення відродження аграрного сектора економіки через створення і впровадження системи радикальних інновацій, активізацію науково-дослідної діяльності Провідна роль держави</p>

Рис. 1.8.3. Цільова спрямованість інноваційного розвитку аграрного сектора економіки в залежності від етапу його життєвого циклу*

* Джерело: авторська розробка

Одноставність науковців і практиків в тому, що вітчизняний аграрний сектор є найбільш вразливою та невідготовленою частиною національної економіки у зв'язку зі вступом України до СOT ставлять перед суспільством невідкладні завдання по нівелюванню негативних наслідків для сільськогосподарських товаровиробників в майбутньому. Вимоги СOT по скороченню заходів державної підтримки, які входять до «жовтої скриньки», тенденції світового розвитку сільського господарства в поєднанні із високими питомими витратами вітчизняних аграрних підприємств, зношеністю на 80% основних засобів виробництва вимагають

формування та реалізації системи інноваційного розвитку аграрного сектора економіки України.

В даному контексті принциповим є визначення, по якому напрямку розвитку сільського господарства буде рухатися Україна: унімодальному чи бімодальному (табл. 1.8.3). Інновації першого типу спрямовані на підвищення врожайності через хімізацію, нові технології внесення добрив, нові сорти сільськогосподарських культур, породи тварин тощо. Дана стратегія інноваційного розвитку реалізується на малих за розміром підприємствах і потребує всебічного узгодження дій науки, суб'єктів господарювання та освіти, так як масово буде необхідна спеціальна підготовка.

Таблиця 1.8.3

Характеристика стратегій інноваційного розвитку аграрного сектора економіки*

Характерні особливості	Унімодальна стратегія	Бімодальна стратегія
Основні види інновацій	Підвищення врожайності через хімізацію, нові технології внесення добрив, нові сорти сільськогосподарських культур, породи тварин тощо	Економія робочої сили за рахунок впровадження техніко-технологічних інновацій в поєднанні із унімодальними видами інновацій
Оптимальний розмір суб'єктів господарювання, в яких впроваджуватимуться інновації	Малі	Великі
Період реалізації	Короткий	Середній та довгий
Фінансування інноваційної діяльності	Власні кошти підприємств в поєднанні із державними коштами та коштами спеціальних інноваційних фондів	Переважають державні кошти в поєднанні із коштами спеціальних інноваційних фондів
Можливі переваги	Швидке охоплення інноваційним процесом малих підприємств	Зональне охоплення великих підприємств із подальшим залученням малих

* Джерело: авторська розробка

На нашу думку, для України все ж переважною повинна стати бімодальна стратегія інноваційного розвитку аграрного сектора економіки, яка базується на економії робочої сили через застосування інновацій в механізації в поєднанні із унімодальними видами. Умовою запровадження

бімодальної моделі є великі капіталомісткі підприємства із значними земельними масивами, що зумовлює укрупнення сільськогосподарських товаровиробників і їх інтеграцію.

Такий шлях досить довгий, але, по-перше, його реалізація початково може здійснюватися на декількох великих стратегічних підприємствах за стимулювання держави з метою швидкого піднесення ряду важливих аграрних галузей. Для прикладу, в США 3/4 державної допомоги сільськогосподарським товаровиробникам одержують 15% найбільш ефективних ферм, які виробляють до 75% всієї сільськогосподарської продукції. Це стимулює їх до модернізації виробництва, генерування нових ідей, розвитку та реалізації останніх у масовому виробництві. По-друге, за цей час є можливість створення підґрунтя для широкого розповсюдження унімодальних інновацій серед фермерських господарств.

Масове освоєння інновацій в аграрному секторі повинне стати заключним етапом всебічно підготовленого і дієвого інноваційного процесу на основі бімодальної стратегії. Початковим же етапом є створення Державної цільової програми реалізації моделі інноваційного розвитку аграрного сектора економіки України як спільного проекту державних і регіональних фінансових, науково-освітніх, виробничих та інших суб'єктів інноваційного процесу. Метою створення програми, на нашу думку, повинне стати підвищення рівня внутрішньої і зовнішньої конкурентоспроможності аграрного сектора України, раціональне використання, збереження і відродження природних ресурсів та підвищення рівня життя в сільській місцевості.

Структурно та логічно програма повинна відповідати Закону України «Про інноваційну діяльність» від 04.07.2002 р. № 40-IV, Закону України «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні» від 16.01.2003р. № 433- IV, Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність» від 13.12.1991 р. № 1977-XII, Закону України «Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки» від 11.07.2001 р. № 2623-III, Державній цільовій економічній програмі «Створення в Україні інноваційної інфраструктури» на 2009-2013 роки, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 14.05.2008 р. № 447, Концепції науково-технологічного та інноваційного розвитку України, затвердженою постановою Верховної Ради України від 13.07.1999 р. № 916-XIV, Концепції Державної цільової економічної програми впровадження в агропромисловому комплексі новітніх технологій виробництва сільськогосподарської продукції на період до 2016 року, затвердженої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23.12.2009 р. № 1650-р.

Впровадження в дію розроблених програмних дій сприятиме реалізації задекларованих принципів розвитку сільської місцевості на інноваційних засадах; наблизить та поєднає в цілях і завданнях освіту, науку і виробництво, забезпечивши, таким чином, синергетичний ефект від

їх тісної взаємодії; сприятиме відновленню та гармонізації екосередовища; створить засади для переходу аграрного сектора України із шляху наздоганяючого розвитку на шлях випереджувального; забезпечить підвищення рівня конкурентоспроможності сільськогосподарської продукції, товаровиробників, галузі.

При цьому, формування моделі інноваційного розвитку аграрного сектора повинне враховувати його основні особливості¹³⁶:

1. Нееластична пропозиція землі та робочої сили, в результаті чого інновації в сільському господарстві, головним чином, повинні бути спрямовані на підвищення продуктивності землі, або продуктивності робочої сили. Забезпечити умови даної особливості можливо реалізуючи саме вищезазначену бімодальну стратегію.

2. Для сільськогосподарських товаровиробників вирішальне значення при прийнятті рішень щодо інновацій має стабілізація їхнього доходу, а не стабілізація цін на продукцію. З огляду на це, поряд з інноваціями, спрямованими на зниження внутрішніх питомих витрат, широко повинні впроваджуватися інновації у збільшення обсягів виробництва і головне направлення на диверсифікацію останнього. К такому контексті важливими напрямками інноваційного розвитку є деякі, запропоновані П.Т. Саблуком¹³⁷:

– у рослинництві – розробка системи агротехнічних заходів поетапного освоєння раціональної структури посівних площ, створення високо адаптивних сортів і гібридів з високим ступенем генетичного захисту від біотичних та абіотичних факторів середовища, створення генетично запрограмованих сортів і гібридів заданої біологічної та господарської спрямованості, удосконалення технологій обробітку ґрунту, освоєння промислових біотехнологій;

– у тваринництві – нарощування і стабілізація поголів'я сільськогосподарських тварин, відродження вівчарства, реструктуризація породного складу, створення державної системи селекції у тваринництві і птахівництві тощо.

Підтримка доходів сільськогосподарських товаровиробників передбачається і Державною цільовою програмою розвитку українського села на період до 2015 року, але в ній не встановлено взаємозв'язки між структурою і пріоритетністю інновацій та видами діяльності, в які вони будуть здійснюватися. Переважними ж для України з огляду на членство в СОТ є заходи, спрямовані на підвищення конкурентоспроможності експортної сільськогосподарської продукції. Україна повинна переорієнтуватися із сировинних ринків на експорт високотехнологічної,

¹³⁶ Сіренко Н.М. Особливості та проблеми формування інноваційної моделі розвитку аграрного сектора економіки України / Н.М. Сіренко // Агроінком. – 2008. – № 7-10. – С. 45-47.

¹³⁷ Саблук П.Т. Основні напрями підвищення ролі аграрної науки в умовах трансформації агропромислового виробництва до ринкових відносин / П.Т. Саблук // Економіка АПК. – 2005. – № 9. – С. 3-9.

якісної та безпечної продукції через техніко-технологічні й організаційні інновації.

В даному аспекті нами підтримується позиція Н. Гражевської щодо того, що розвиток конкурентних відносин в умовах глобалізації пов'язаний зі свідомим формуванням конкурентних переваг державами та глобальними атракторами, їхньою активною та агресивною поведінкою на світових ринках, міждержавним суперництвом за доступ до світового доходу на основі реалізації моделі інноваційного розвитку¹³⁸. Вважаємо, що система заходів сталого розвитку України має базуватися на стратегічному пріоритеті розвитку аграрного сектора економіки через реалізацію системи інновацій (доповнення до¹³⁹):

– ідеологічні інновації як орієнтир сталого розвитку країни, основані на пріоритетності розвитку аграрного сектора економіки;

– екологічні інновації повинні забезпечувати збереження природних ресурсів країни, біологічного і ландшафтного різноманіття, сталого природокористування, покращення життя населення через підвищення якісної складової природного середовища;

– біологічні інновації як базові інновації в аграрному секторі економіки, впровадження який зумовлює і черговість впровадження інших видів інновацій (крім ідеологічних);

– техніко-технологічні інновації є невід'ємною частиною екологічних і, крім вищезазначеного, повинні підвищувати продуктивність праці, збільшувати економічні показники діяльності в аграрному секторі економіки;

– організаційно-економічні інновації;

– соціальні інновації, орієнтовані в першу чергу на вирішення проблеми непрестижності проживання на селі, підвищення рівня життя сільського населення за рахунок економічних, соціальних, інфраструктурних складових аграрної політики.

Вважаємо неприпустимим зведення інноваційного розвитку соціально-економічних систем всіх ієрархічних рівнів до одержання прибутку, як пропагують деякі державні діячі та науковці. Так, на Парламентських слуханнях Голова державного агентства України з інвестицій та інновацій В.А. Івченко вказує на те, що саме економічний чинник має бути домінуючим при формуванні та оцінці кінцевих результатів конкретної інноваційної діяльності¹⁴⁰. В свою чергу, і С.А.

¹³⁸ Гражевська Н.І. Трансформація економічних систем в умовах глобалізації: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра ек. наук: спец. 08.00.01: Економічна теорія та історія економічної думки / Н.І. Гражевська. – К., 2009. – 39 с.

¹³⁹ Сіренко Н.М. Інноваційне забезпечення аграрного сектора як запорука сталого розвитку України / Н.М. Сіренко // Вісник аграрної науки Причорномор'я. – Миколаїв: МДАУ, 2007. – Вип. №4 (43). – С. 46-52.

¹⁴⁰ Парламентські слухання 20.06.2007 р. «Національна інноваційна система України: проблеми формування та реалізації» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rada.gov.ua/zakon/sk15/par_sl/sl2006071.htm.

Володін, посилаючись на відповідні дослідження, робить висновок, що «...інноваційна діяльність, метою якої є отримання прибутку, повинна розвиватися виключно на підприємницьких засадах»¹⁴¹. Такі підходи до моделі інноваційного розвитку України на державному та академічному рівнях призводять до порушень в забезпечуючих системах, що відповідно зводить нанівець досягнення інноваційної діяльності.

В основі моделі інноваційного розвитку аграрного сектора економіки лежить, по-перше, інтелектуальна праця, яка знаходиться в прямо пропорційній залежності від соціального розвитку, та природні ресурси, кількість і якість яких є похідною величиною від екологічного розвитку країни. Тому в процесі реалізації моделі інноваційного розвитку аграрного сектора економіки слід окремо визначати співвідношення між витратами на інновації, які забезпечують економічний розвиток галузі, і витратами, направленними на здійснення соціальних і екологічних інновацій.

Нами відстоюється позиція, що інноваційні проекти, в результаті реалізації яких планується досягти максимального економічного ефекту для розвитку, повинні забезпечувати мінімальний соціальний та екологічний ефекти. З іншого боку, одержання максимального ефекту від впровадження соціальних і екологічних інновацій має супроводжуватися мінімальним економічним ефектом для галузі, який гарантуватиме фінансове забезпечення реалізації подібних програм в майбутньому. Дані умови відповідають принципам стійкого соціально-економічного розвитку і їх врахування в процесі реалізації моделі інноваційного розвитку аграрного сектора економіки гарантуватиме гармонійне поєднання економічного піднесення країни і галузі з одночасним покращенням соціально-екологічних умов життя суспільства.

Таким чином, розробка та реалізація концепції і стратегії інноваційного розвитку аграрного сектора економіки повинна враховувати ряд аспектів методологічного спрямування, які забезпечать їх адекватність умовам та дієвість, зокрема: 1) первісність ідеологічних інновацій, які сформулюють інноваційно мисляче суспільство; 2) раціональне поєднання економічного та соціально-екологічного ефектів від реалізації моделі інноваційного розвитку аграрного сектора економіки; 3) етапність реалізації моделі; 4) необхідність подальшої реструктуризації аграрних підприємств в напрямі їх укрупнення й інтеграції; 5) переорієнтації України із сировинної країни на країну, яка постачає на зовнішні ринки безпечно і екологічно чисту продукцію.

Найбільш прогресивним типом розвитку соціально-економічних систем як сукупності взаємопов'язаних і взаємодіючих соціально-економічних інститутів та відносин, зорієнтованих на створення синергетичного ефекту та збалансування єдності інтересів в процесі

¹⁴¹ Володін С.А. Інноваційний провайдинг на наукоємному ринку АПК: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра ек. наук: спец. 08.02.02: Економіка та управління НТП / С.А. Володін. – К., 2006. – 38 с.

забезпечення динамічного розвитку суспільства через його інтелектуалізацію і вдосконалення процесів виробництва, розподілу, обміну і споживання ресурсів, товарів, послуг є інноваційний. Саме інноваційний розвиток надає соціально-економічній системі здатність до періодичного якісного оновлення суспільства та його переходу на більш гуманізований етап, що обумовлено рядом закономірностей: 1) зовнішні та внутрішньосистемні зміни, які породжують потреби в оновленні; 2) циклічність в розвитку соціально-економічних систем та інновацій; 3) закономірності соціогенетики в динаміці інновацій (спадковість, мінливість, відбір і корекція).

На сьогодні, державне стимулювання інноваційного розвитку аграрного сектора економіки України має фрагментарний характер і обмежується науковими та освітніми установами. Включення податкової системи та системи державної підтримки до регулювання інноваційної діяльності в аграрному секторі економіки повинне ґрунтуватися на системному підході до стимулювання всіх учасників інноваційного процесу з диференціацією відповідно до їх діяльності по групах державних пріоритетів: 1) забезпечення національної безпеки, міжнародного авторитета держави, збереження суверенітету; 2) забезпечення економічної і науково-технічної незалежності держави; 3) підвищення рівня інноваційної активності товаровиробників.